

На почетку се налазе одломци дневника проте Милана Ђурића, значајне личности политичког живота Србије крајем XIX и почетком XX века, једног од утемељивача радикалног покрета у ужичком крају. Објављен је и исцрпан дневник Ђака наредника, касније познато свештеника проте Милана Смиљанића. Посебно су занимљиве белешке мајора Миљивоја Млађеновића и пуковника Славка Јоксимовића, богате не само описом војничког живота, ратних победа и повлачења преко албанских планина већ и анализама узрока поменутих догађаја и услова у којима су се дешавали. У официрским дневницима могу се наћи и сумње у неке одлуке претпостављених команди које нису износили јавно, пре свега да у својим јединицама не би изазвали пометњу. Поређењем официрских и дневника подофицира и војника, долазимо до закључка да су њихова запажања различита, а и питања која су придавали посебну важност. Рат посматран из угла активног високог официра и мобилисаног каплара није изгледао потпуно исто, изузев општих ратних циљева због којих је вођен.

Објављени дневници чувају се у различитим архивским фондовима или приватним збиркама, што је додатно отежавало рад приређивачима. Приређивачки посао је, упркос томе, урађен професионално, у складу са основним методолошким правилима научне историографије. Пре сваког дневника дата је краћа биографија аутора са најосновнијим подацима о месту рођења, школовању, занимању и учешћу у ратовима. Приложене су и њихове фотографије, изузев у једном случају где лик аутора није сачуван. Остале фотографије, а и поједина писма упућивана породици или пријатељима, приложени су на крају сваког дневника. Приређивачке, пре свега лекторске, интервенције сведене су на неопходни минимум, који не оптерећује читаоца сувишним упозорењима и констатацијама, већ се углавном односе на идентификацију појединих личности или тачно лоцирање одређених топонима. На крају се налази регистар личних имена и резиме на француском језику. А на насловној страни се налази стилизован грб Кнежевине Србије, мада би ликовно решење са грбом Краљевине било примереније, јер је у време балканских ратова и Првог светског рата он био званично хералдичко обележје државе.

Објављивање *Рајних дневника Ужичана* значајан је издавачки подухват, нарочито ако се има у виду чињеница да у таквој врсти историјских извора српска историографија, генерално посматрано, оскудева. Грађа аутобиографског обележја не представља само значајан корпус историјских извора, већ и посебан вид историографије, чиме је њен значај увећан. Приређивањем и објављивањем те врсте грађе омогућава се да она буде лако доступна будућим истраживачима, што је веома значајно за даљи развој историографије, нарочито у локалним оквирима. Без намере да на било који начин умањимо вредност рада приређивача, можемо закључити да је то највећа вредност књиге.

Кристијан Шелц

УДК

Michael Zimmermann: Rassenutopie und Genozid. Die nationalsozialistische „Lösung der Zigeunerfrage“, Hamburg 1996 (= Hamburger Beiträge zur Sozial-und Zeitgeschichte; Bd. 33), Hans Christian Verlag, 574 (Расна утопија и геноцид. Националсоцијалистичко „решење циганског питања“).

Дисертација немачког историчара Михаела Цимермана, која је објављена 1996. године, свеобухватан је рад о прогањању Рома на немачком говорном простору и областима које су у Другом светском рату биле под немачком окупацијом. Цимерман, историчар из Јене, је изворима из 65 архива из целе Европе и интервјуима које је сам обавио, поставио изузетно широку чињеничну основу своме раду.

Своју књигу је започео излагањем о историјату прогона Рома под националсоцијалистима, а и о историји историографије те теме. Пратио је традицију такозване „циганске политике“ и континуитет стереотипа о Ромима од доба касног апсолутизма до времена Немачког царства и Вајмарске републике. Дискриминацију и уништење Рома од 1933. до 1945. посматрао је и анализирао као процес који је имао своје четири фазе.

Посебно поглавље посвећено је времену до 1933. године. У излагању те политике у ратно време Цимерман је најпре посветио пажњу „Великонемачком рајху“, затим окупираним областима у Европи и коначно прогонима у последњим ратним годинама (са једним, нешто пренаглашенијим, обраћањем пажње на „Zigeunerlager Auschwitz-Birkenau“).

Књига показује постојање континуитета и његових прекида. Тако у време касног апсолутизма настаје једна „циганска политика“ која почива на предрасуди о нецивизованости Рома. На тај начин је било могуће да се Роми про-

гласе за „*homines educanti*”. Та традиција настављала се до времена вајмарске републике. Тек 1933. уочава Цимерман – исувише касно постављену – једну промену. Старе социјално-психолошке представе о Ромима нису више биле објашњаване само њиховим друштвеним положајем већ и расом. Тако је парола о могућношћу „промене” кроз „образовање” замењена „непроменљивошћу расе”. Ради избегавања наводних опасности за друштво, као решење се постављају пресељење или њихово уништење.

Ову проблематику писац је посматрао у широкој перспективи. Иако није могао да се концентрише на све области свеобухватно постављене теме. На пример, проблем прогона Рома у источној и југоисточној Европи у Другом светском рату када се задржао на приказу те политике у Србији у годинама 1941–1942. (стр. 248–258), док је дат само преглед збивања у Хрватској, Бугарској, Румунији, Мађарској и Словачкој (284–293). Поређење показује јасно постојање општих истраживачких празнина у бављењу судбином Рома у Другом светском рату.

Разлика у поступању према Ромима у Немачком рајху и на окупираним територијама Цимерман види, исувише уопштено, у постојању различитог тежишта у њиховом прогањању. У Немачкој су пре свега били прогањани као „опасност за народну заједницу” „Цигани са сталним местом боравка”, док су у источној и југоисточној Европи на удару прогона и уништења били пре свега „Цигани скитнице” („чергари”). За то је основу, како сматра аутор, дао и стари стереотип о „Циганину као шпијуну” (пре свега на стр. 193–200). Од 15. века на Роме се гледало као на „турске шпијуне”. То је пренесено, како добро уочава, на Роме у Првом и Другом светском рату, када су оптуживани да „се чини” да су агенти немачких непријатеља и њихових савезника. Тим примером аутор је показао дуготрајност утицаја стереотипа.

Предност његове књиге је да се не зауставља само на тој тези. Аутор успоставља везу између свих досадашњих озбиљних објашњења прогона Рома до којих се дошло у немачким, америчким, енглеским и холандским истраживањима. Расно-хигијенске, биологистичке, социјално-хигијенске и криминалистичко-превентивне представе биле су у главама научника, војника и припадника полиције, најкасније 1933. године доведене у везу. Да би се затим прешло на „практично остварење слика” у прогонима и убијању. Мање Хитлерове идеје него сама пракса једне идеологије код великог броја људи водиле су убијању Рома.

У исти мах Цимерман не даје црно-белу слику о извршиоцима тих злочина. Слично Кристоферу Браунингу (*Christofer Browning*), он показује „нијансе моралног сазнања” код извршилаца злочина. Поликратска структура институција у Немачкој и на окупираним територијама могла је да делује као фактор деблокарања у задржавању моралних сумњи. Тако се Цимерман позива на пример онога што се дешавало у „Циганском логору Аушвиц-Биркенау” („*Zigeunerlager Auschwitz-Birkenau*”). Организатори депортација (Рома и других) позивали су се на своју одговорност само за њихово транспортовање. За њихову ликвидацију био је надлежан (и одговоран) командант логора.

Цимерман себе сматра представником структуралистичке школе истраживача историје националсоцијализма. У стварности он ипак чини нека „програмолошка ограничења”. У праву је када се удаљава од једног „Хитлер-фиксираних” програма и приближава се широкој рецепцији слике непријатеља о „Ци-

ганима” и њеној употреби у нацистичкој политикратији, при чему има једну посредничку позицију.

На крају се може закључити да је реч о књизи писаној са осећањем, која у исти мах има вредност важног стандардног дела о тој теми.